

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Дипломна робота

магістра

з теми:

**«ПРАЗЬКА ВЕСНА» ТА «ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ» ЯК
ЧИННИКИ КРАХУ КОМУНІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ В
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ**

Виконала: магістрантка
спеціальності 8.020302 Історія
денної форми навчання
Трасіух Світлана Дмитрівна

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Опря Ігор Анатолійович

Кам'янець-Подільський – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЯБНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія теми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ	
УПРАВЛІННЯ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА СПРОБИ РЕФОРМ.....	18
2.1. Формування комуністичного режиму у повоєнні роки.....	18
2.2. «Празька весна» як спроба лібералізації режиму.....	22
РОЗДІЛ 3. ПРИДУШЕННЯ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» ТА ЇЇ	
НАСЛІДКИ.....	33
3.1. Збройне вторгнення в країну та політичні зміни.....	33
3.2. Наслідки військової окупації.....	39
РОЗДІЛ 4. «ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ» ТА ПОВАЛЕННЯ	
КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ.....	45
4.1. Передумови та початок «Оксамитової революції».....	45
4.2. Розгортання революційних подій.....	59
4.3. Зміна політичної системи та наслідки революції.....	74
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	88

ВСТУП

Актуальність теми. Кінець 80-х років XX ст. став доленосним для країн Центральної та Південно-Східної Європи. Вони покінчили з тривалим комуністичним пануванням і перейшли на рейки демократичного розвитку. Однією з цих країн стала Чехословаччина, яка не лише провела кардинальні реформи системи управління, але й взагалі розділилася на дві незалежні держави – Чехію і Словаччину. Мирний характер перетворень у Чехословаччині у кінці 80-х рр. XX ст. дав підстави дослідникам назвати ті події «Оксамитовою революцією», коли невдоволення населення виявлялось у мирних масових акціях протесту, що врешті призвело до зміни влади. Оскільки в наступні роки такі мирні революції мали місце в багатьох країнах, у тому числі й в Україні, то вивчення їхнього досвіду важливе та корисне у контексті аналізу сучасної політичної ситуації та формування прогнозів подальшого розвитку окремих держав.

Втім, «Оксамитова революція» стала вже останнім акордом у процесі зміни політичного режиму. Прояви невдоволення комуністичним правлінням в країні наростали раніше і врешті вилились у явище відоме під назвою «Празька весна». Радянський Союз зміг придушити ці процеси у 1968 р. лише за допомогою військового втручання, що зайвий раз засвідчило нежиттєздатність комуністичної ідеології, яка трималась лише на методах примусу.

Виходячи з цього, є необхідність розглядати «Празьку весну» та «Оксамитову революцію» як складові одного демократичного процесу. Оскільки через відмінні політичні погляди та ідеологічні шаблони дослідники висловлюють різні погляди щодо цього процесу, то є вкрай важливим та науково обґрунтованим узагальнити існуючу інформацію та дослідити події «Празької весни» та «Оксамитової революції» як єдиного демократичного процесу зі своєю логікою, внутрішнім змістом, перебігом подій і наслідками.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами.

Дипломна робота виконувалась у відповідності до тематики, яку розробляє кафедра всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мета дослідження полягає у визначенні основних подій «Празької весни» та «Оксамитової революції», що призвели до краху та повалення комуністичного режиму в Чехословаччині.

Для досягнення мети необхідно розв'язати наступні **завдання**:

- охарактеризувати історіографію, джерельну базу та визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- з'ясувати процес формування комуністичного режиму в Чехословаччині;
- визначити події за зміст «Празької весни» як спроби лібералізації комуністичного режиму;
- виявити зміст та наслідки збройної інтервенції в Чехословаччину;
- охарактеризувати передумови та початок «Оксамитової революції»;
- визначити наслідки «Оксамитової революції» та подальших політичних реформ.

Об'єктом дослідження є процес боротьби за демократизацію політичного режиму в Чехословаччині.

Предметом дослідження є події «Празької весни» та «Оксамитової революції», що призвели до краху та повалення комуністичного режиму в Чехословаччині.

Хронологічними межами роботи є 1945 – 1993 рр. Нижня межа зумовлена завершенням Другої світової війни та початком формування комуністичного режиму в Чехословаччині. Верхня межа визначена 1993 р., а саме, 1 січня 1993 року, коли після завершення «Оксамитової революції» та подальших реформ Чехословаччина розділилася на дві нові, незалежні країни – Чехію і Словаччину.

Географічними межами роботи є територія Чехословаччини з 1945 р. по час завершення свого існування як єдиної країни.

Методологія та методи дослідження. Досягнення мети дослідження та розв'язання поставлених завдань передбачало використання загальнонаукових й спеціальних історичних методів дослідження. Зокрема було застосовано метод аналізу і синтезу, описовий, проблемно-хронологічний та порівняльний методи.

Елементи наукової новизни полягають у спробі об'єктивного висвітлення подій «Празької весни» та «Оксамитової революції» як єдиного демократичного процесу. Виявлено риси суспільно-політичного життя Чехословаччини за часів «Празької весни». З'ясовано наслідки силового придушення демократичних процесів у країні. Встановлено, що надії та сподівання пересічних громадян не були втрачені й отримали шанс на здійснення вже у кінці 80-х рр. ХХ ст. Виявлено риси мирного протесту громадян проти влади, які призвели до повалення комуністичного режиму в Чехословаччині.

Практичне значення результатів роботи полягає у тому, що вони можуть бути використані при проведенні подальших наукових досліджень з цієї тематики, у плануванні роботи політичних партій та організацій. Результати роботи також можуть бути використані у навчальному процесі, при підготовці студентів до семінарських занять, написанні курсових та дипломних робіт, наукових статей, рефератів, тощо.

Апробація результатів дослідження здійсненна шляхом виголошення та обговорення її основних положень на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи розвитку сучасної науки», яка відбулася 6-7 липня 2018 року у м. Києві. Окремі положення дипломної роботи були викладені у статті «Оксамитова революція» в Чехословаччині як приклад мирної зміни влади», опублікованій у збірнику за результатами вище вказаної конференції.

Структура роботи відповідає меті і завданням дослідження, спрямована на розкриття його предмета та об'єкта. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг основного тексту роботи становить 87 сторінок. Повний обсяг роботи – 94 сторінки. Список використаних джерел та літератури складає 79 найменувань.

ВИСНОВКИ

У результаті розв'язання поставлених в роботі завдань вдалося дійти наступних висновків.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Чехословаччина здійснила поворот від командно-адміністративної системи до ринкових відносин, від тоталітарного суспільства – до демократичного. Глибокі економічні, соціальні, політичні зміни, які відбулися в країні, стали основним змістом революційного перевороту, що відбувся мирним шляхом і одержав назву «Оксамитової революції».

Причини, які викликали революційний переворот у Чехословаччині і крах комуністичної системи закладалися ще із становленням комунізму на території країни після Другої Світової війни. Адміністративно-командна система базувалася на пануванні однієї політичної сили – КПЧ, яка завела країну в глухий кут. З 1950-х років у Чехословаччині нагромаджувалися складні проблеми, а КПЧ і уряд Чехословаччини не розв'язував їх. У сфері економіки ставка робилася на екстенсивні методи розвитку замість інтенсивних. Жорстка система централізації паралізувала ініціативу людей. Чехословаччина відставала від світових темпів розвитку і рівня життя народу.

У країні не було справжньої демократії, не допускалося вільне мислення. Усе диктувала КПЧ, на чолі якої нерідко стояли люди низького інтелектуального рівня. Вони виявилися нездатними перебудувати КПЧ, та життя країни на демократичних засадах. Повсюдно придушувалась передова думка, опозиційні рухи, уряд часто вдавався до насилля.

Спроби реформ суспільства, спроби побудувати «соціалізм з людським обличчям» були придушені силою зброї п'яти держав – членів ОВД. «Празька весна» в Чехословаччині була зупинена танками. Після придушення «Празької весни» Чехословаччина повернулася до старого шляху розвитку, розпочалася так звана «нормалізація». Але

чехословацький народ, який вже відчув присмак свободи не зміг довго перебувати під тоталітарною владою КПЧ.

Першою проти старої влади виступила молодь, яка і започаткувала «Оксамитову революцію», хоча до того вже існували організації які перебували в опозиції до КПЧ, найяскравішою з яких була Хартія-77. Розгін демонстрації студентів 17 листопада 1989 року поклав початок організованій боротьбі проти тоталітаризму. Протягом тижня на бік студентства перейшли колективи промислових підприємств, мешканці міст і сіл. Боротьба стала всенародною. Керівництво взяли в свої руки громадські об'єднання – «Громадський форум» – у Чехії та «Громадськість проти насилля» – у Словаччині.

У своєму розвитку «Оксамитова революція» пройшла два етапи: перший – з 17 листопада до кінця грудня 1989 року, другий – від виборів президента до червня 1990 року коли були проведені перші демократичні вибори до Федеральних зборів, на яких перемогу отримали нові політичні сили. Це і знаменувало перемогу «Оксамитової революції», визначило новий курс розвитку країни.

Перші роки після «Оксамитової революції» чеський і словацький народи спільно будували свій дім, спільно шукали шляхів до ринкової системи і на міжнародну арену. Широким фронтом реформи розпочалися з січня 1991 року. Ініціатором їх був голова федерального уряду В. Клаус. На відміну від Польщі, Угорщини і Болгарії він відмовився від методів «шокової терапії». У Чехословаччині поетапно проводилася лібералізація цін, зміцнювалися позиції крони, яка стала незабаром вільноконвертованою валютою, здійснювалася під контролем держави приватизація.

Успішне проведення реформ наштовхнулося на ряд труднощів. Серед них вирішальним був фактор прояву соціальної нерівності щодо Словаччини. Чесько-словацькі відносини дедалі загострювалися і вели до розвалу федерації. Тенденцію до відокремлення в Чехії підтримував В.

Клаус, який у розриві федеральних відносин вбачав шлях до швидкого входження незалежної Чехії в європейські структури.

Протягом другої половини 1992 року керівники Чехії та Словаччини домовилися про відокремлення. Цей складний процес два народи здійснили мирним шляхом, без непорозумінь, конфліктів і звинувачень. З 1 січня 1993 р. на карті Європи з'явилися дві нові самостійні країни – Чеська Республіка і Словацька Республіка. У пресі цей крок назвали «цивілізоване розлучення», або «розлучення по-чехословацьки». Цим кроком чехи і словаки продовжили традиції «Оксамитової революції», збагатили історичний досвід народів Європи розв'язувати складні суспільні проблеми мирним шляхом.

Важливість «Оксамитової революції» є безумовною. Вона стала важливим етапом руйнації тоталітарного соціалізму, припинення протистояння двох військово-політичних блоків у світі, врешті – започаткувала існування двох незалежних держав чехів і словаків, зорієнтованих на соціально-ринкові і демократичні цінності, європейські економічні і військово-політичні структури. Вагоме значення революції 1989 року ще і в тому, що вона стала класичним взірцем мирної трансформації політичного режиму, а її досвід взяли на озброєння політичні діячі інших країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Будагова Л. Н. «Пражская весна» и «заморозки». Взгляд из Женева и Москвы // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 591-607.
2. Вони захищали мир у Європі: збірник спогадів та архівних документів. Житомир: Житомир, 2003. 190 с.
3. Гавел В. Вацлав Гавел о природе власти, уроках Египта и отношениях с Россией / В. Гавел [Электронный ресурс] // Радио свобода. Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/2310840.html>
4. Гавел В. Заочний допрос / В. Гавел. М.: Республика, 1991. 214 с.
5. Гавел В., Михник А. Престранная эпоха посткоммунизма [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://inosmi.ru/europe/20091210/156940211.html>
6. Гавел В. Путь без насилия: Беседа с Президентом ЧССР В. Гавелом (Записал Л. Шинкарев) // Известия. 1990. 23 февраля.
7. Гавел В. Сила бессильных. Минск: Прогресс, 1991. 236 с.
8. Дубчек О. Чорні дні «Празької Весни» // Світ про Україну. 1993. № 5. С. 8-19.
9. За демократическое социалистическое общество (Программа действий КПЧ) // Правда. 1989. 11 декабря.
10. Заявление Советского правительства (О признании ошибочным ввода армий пяти армий социалистических стран в пределы Чехословакии в 1968 году) // Правда. 1989. 5 декабря.
11. Интервью с Вацлавом Гавелом [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://inosmi.ru/europe/20091210/156940211.html>
12. Кривошеев В. М. О вводе войск Варшавского договора в ЧССР и не только об этом (Собственный корреспондент «Известий» вспоминает...) // 1968 год. «Пражская весна». Историческая

- ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 556-570.
13. Кузьмин Ю. М. Чехословакия 1968 года глазами советского солдата, ставшего историком // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 571-590.
14. Лукин В. П. Август 1968 года в Праге и Москве // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 547-555.
15. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля: [Воспоминания одного из лидеров Пражской весны 1968 г.: Пер. с чеш.]. М.: Республика, 1992. 287 с.
16. Млынарж З. Тот август шестьдесят восьмого // Юность. 1990. № 1. С. 66-73.
17. Неизвестная правда об Александре Дубчеке: Беседа с Антонином Бенчиком [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.svoboda.org/programs/OTB/2003/OBT.011303.asp>
18. «Пражская весна» и международный кризис 1968 года. Статьи, исследования, воспоминания / под ред. Н. Томилина. М.: Международный фонд «Демократия», 2010. 528 с.
19. «Празька весна» у документах галузевого державного архіву Служби безпеки України / упоряд. О. Бажан // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2008. № 1/2 (30/31) С. 54-137.
20. Смрковский Й. Прага Москва. Август 1968 // Новое время. 1991. № 34. С. 24-30.
21. Страшнюк С. Ю., Пугач Є. П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи в країнах Східної Європи (50-80-ті рр. ХХ ст.): Хрестоматія за спецкурсом для іст. фак. Харк. держ. ун-ту. Харків: Бизнес-Информ, 1998. 391 с.

22. Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС. М.: РОССПЭН, 2010. 1151 с.
23. Шик О. Весеннее возрождение иллюзии и действительность. М.: Прогресс, 1991. 390 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

24. 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. 808 с.
25. «Бархатный развод» 10 лет спустя [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://old.radio.cz/ru/html/cesko.html>
26. Бархатная революция и ее результаты [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.czech.cz/ru/67005-barhatnaya-revolyciya-i-ee-rezultatui>
27. Бжезинський З. Великі перетворення // Політична думка. 1994. № 3. С. 5-15.
28. Бицько М. «Ніжна революція» чи гра в «піжмурки»? // Український журнал. 2009. № 11. С. 33-35.
29. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию: 1968. М.: Прогресс, 1991. 317 с.
30. Віднянський С. В., Постоловський Р. М. Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968–1969 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 1997. Вип. 6. С. 54–66.
31. Вондрова И. «Пражская весна» и гражданское общество // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 60-86.
32. Гранчак И., Кизченко А. Чехословакия в социалистическом содружестве. К.: Знання, 1984. 278 с.
33. Дидусенко А. Человек из «Пражской весны» (Памяти А. Дубчека) // Новое время. 1992. № 46. С. 20-21.

34. Дмитрук В. «Працька весна» і Україна // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2008. № 1/2 (30/31) С. 7-37.
35. Жугай В. У це важко віриться, але було саме так... (Окупація Чехословаччини 1968 року) // Універсум. 1988. № 7. С. 11-12.
36. Задорожнюк Э. Г. От крушения Пражской весны к триумфу «бархатной революции»: Из истории оппозиционного движения в Чехословакии (август 1968 ноябрь 1989 гг.). М.: Аксиома, 2008. 234 с.
37. Зарицький О. Вацлав Гавел. Політичний портрет. К.: Сатсанга, 2001. 132 с.
38. История дипломатии. М.: Государственное издательство политической литературы. Т. V.: кн. 2. 1979. 760 с.
39. История Чехословакии. М.: Наука, 1960. 543 с.
40. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. К.: Знання, 1993. 486 с.
41. Кені П. Карнавал революції: Центральна Європа 1989 року: пер. з англ. К.: Критика, 2006. 471 с.
42. Клованич Ю. В Чехии рассекретили новые документы о событиях 1968 года // Киевские Ведомости. 1995. 11 августа.
43. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. М.: Наука, 1988. 576 с.
44. Кудряченко А. І. Східна Європа на шляху змін. К.: Освіта, 1990. 148 с.
45. Латыш М. В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. М.: Б. и., 1998. 384 с.
46. Левин В. Восточная Европа. Внешнеполитические итоги 1989 года. М.: Прогресс, 1990. 244 с.
47. Лемак В. Законодавчі механізми демократії. Досвід Чехословаччини після Оксамитової революції 1989 року. К.: Знання, 2003. 244 с.
48. Лемак В. Конституційні основи «федералізації» ЧССР // Вісник Ужгородського державного університету. 1996. № 4. С. 39-46.

49. Масни В. Чехословацчина: Криза світового комунізму. К.: Слово, 1992. 275 с.
50. Млечин Л. М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики. М.: Центрполиграф, 2009. 574 с.
51. Мурашко Г. П. «Пражская весна» и советская интеллигенция: к вопросу о формировании внутрисистемной оппозиции неосталинизму // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 389-420.
52. Немечек И. Конец социализма // Новое время. 1990. № 12. С. 14-16.
53. Новопашин Ю. Восточноевропейские революции 1989 г.: проблемы изучения [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/novopashin/index.html
54. Павленко О. В. Советское посольство в Праге о ситуации в ЧССР 1967-1968 гг. // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 87-130.
55. Передерій О. Сюсько І. Розлучення по-чехословацьки // Політика і час. 1993. № 3. С. 17-21.
56. Покорны И. Земли Чехии и Моравии. 1918-1994. Прага, 1994. 230 с.
57. Приходько В. «Нижна революція» в Чехословащині та формування нового курсу внутрішньої та зовнішньої політики країни. Ужгород: Б. в., 1999. 96 с.
58. Революционные преобразования в странах Восточной Европы: причины и последствия. М.: Республика, 1990. 322 с.
59. Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. СПб: Полигон, 2003. 560 с.
60. Ротшильд Д., Уінгфілд Н. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-центральної Європи після Другої світової війни. К.: Мегатайп, 2004. 384 с.

- 61.Сланский Р. Чехословакия станет демократической страной // Известия. 1990. 13 апреля.
- 62.Слесаренко А. Громадська ініціатива – рух за громадську свободу – в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1989 – 1989 рр. [Електронний ресурс] / А. Слесаренко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nznuoa/ist/2009_14/30_Slesarenko.pdf
- 63.Стыкалин А. С. «Пражская весна» 1968 года и позиция Венгрии / А. С. Стыкалин // Славяноведение. 1998. № 5. С. 68-80.
- 64.Сунцев В. П. Операция «Дунай»: как это было. Житомир: Житомир. 2003. 35 с.
- 65.Таємниці загибелі Дубчека: Словацький парламент розкриває деталі розслідування // Україна. Європа. Світ. 1995. 23-30 серпня.
- 66.Тисменяну В. Поворот у політиці: східна Європа від Сталіна до Гавела / В. Тисменяну. К.: Мегатайп, 2003. 336 с.
- 67.Тяжкий Л. Александр Дубчек вчера и сегодня // Нева. 2003. № 10. С. 116-138.
- 68.Хто покликав радянські війська до Праги? (Таємне навколо Чехословацьких подій 1968 року теж стало явним) // Світ про Україну. 1993. № 32. С. 9.
- 69.Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / отв. ред. В. В. Марьина. М.: Наука, 2005. Кн. 2. 558 с.
- 70.Чехословакия: люди и годы / авт. пред. З. Горжени. М.: Политиздат, 1986. 269 с.
- 71.Шерлаимова С. А. Литература «Пражской весны»: до и после. М.: ИСлРАН, 2002. 196 с.
- 72.Шимов Я. В. Август 68-го: военная операция с политическим уклоном / // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / под. ред. Т. Волокитиной. М.: РОССПЭН, 2010. С. 157-166.

- 73.Штепанек И. Чехословакия и экономическое сотрудничество стран членов СЭВ. М.: Прогресс, 1974. 176 с.
- 74.Щербакова Ю. Политические силы Чехословацкой революции [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/shcherbak/index.html
- 75.Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. 1990. № 10.
- 76.Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.. К.: Либідь, 2003. 632 с.
- 77.Яровий В. І. Новітня історія країн східної Європи. К.: Либідь, 1997. 269 с.
- 78.Ярошевский В. Десять тысяч минут, которые потрясли Прагу [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://novayagazeta.ru/data/2004/85/32.html>
- 79.Ярошевский В. Колючки на бархате // Эхо планеты. 1990. № 42-43. С. 34-41.